

УДК:159.9.010

БАЛАНЫН ӨНҮГҮШҮНДӨ ӨСПҮРҮМ КУРАКТЫН ОРДУ, МААНИСИ ЖАНА
“КРИЗИСТИН” КЕЛИП ЧЫГУУ*Найманбаев М.Ж. - п.и.к., доцент,
Насирова А.А. - магистрант, ЖАМУ*

Аннотация: Макалада баланын өнүгүшүндө өспүрүм курагынын орду, мааниси көрсөтүлүп, бул мезгилде “кризистин” келип чыгуу себептери чагылдырылган. Ошондой эле өспүрүм курагынын башталышы менен баладагы жүрүм-турумдун өзгөрүшү, адамдарга, коомго карата мамиленин калыптанышы айтылып “кризиске” алып келген жагдайлар сүрөттөлөт жана аны чечүү маселелери боюнча окумуштуулардын изилдөөлөрү көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: Өспүрүм курагы, өнүгүү, таанып билүү, жүрүм-турум, кризис, мамиле, тарбия, баарлашуу.

МЕСТО, ЗНАЧЕНИЕ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА В РАЗВИТИИ РЕБЕНКА И
ВОЗНИКНОВЕНИЕ “КРИЗИСА”*Найманбаев М.Ж.-к.п.н., доцент,
Насирова А.А.-магистрант, ЖАГУ*

Аннотация: В статье показано место и значение подросткового возраста в развитии ребёнка, отражены причины возникновения “кризиса”. Также с наступлением подросткового возраста описываются изменения в поведении ребенка, формирование отношения к людям и обществу, ситуации, приводящие к “кризису”, и представлены исследования ученых по вопросам его решения.

Ключевые слова: Подростковый возраст, развитие, познание, поведение, кризис, отношение, воспитание, общение.

PLACE, MEANING AND ORIGIN OF THE “CRISIS” IN THE DEVELOPMENT OF THE
CHILD*Naimanbaev M.Zh.- Ph.D., associate professor,
Nasirova A.A.-undergraduate, JASU*

Annotation: The article shows the place and importance of adolescence in a child’s development, reflecting the causes of the “crisis”. Also, with the onset of adolescence, the child’s behaviour, the formation of attitudes towards people and society, situations leading to the “crisis” are described, and research by scholars on how to deal with it is presented.

Key words: adolescence, development, cognition, behaviour, crisis, attitude, upbringing, communication.

Педагогикалык байкоолордун психологиялык изилдөөлөрдүн негизинде өспүрүм курак 12 жаштан 15 жашка чейинки мезгилди камтыйт. Ошондой эле Москвада өткөн илимий симпозиумда өспүрүмдөргө 12 жаштан 15 жашка чейинки кыздарды, ал эми эркек балдарды 13 жаштан 16 жашка чейин кийирүүнү чечишкен. Кыздардын өспүрүмдүк жашы 1 жыл мурун башталып, 1 жыл мурун аяктары аныкталган. Бул кыздардын балдарга салыштырмалуу табигый негизде эртерээк жетилерин көрсөтөт. Кыргыз элинде да жогоруда аталган куракты өспүрүм, балагат курагы деп аташат.

Башка куракка салыштырмалуу өспүрүм курагында организмдин өтө тез өсүүсү байкалат, организмде көп өзгөрүүлөр болот. Бул табигый көрүнүш катары эсептелет. Өспүрүм курагына “өткөөл”, “бурулуш”, “татаал”, “критикалык” деген аталыштар мүнөздүү. Буларда бир курактык мезгилден экинчи бир курактык мезгилге өтүү менен байланышкан өнүгүү процесстеринин татаалдыгы жана маанилүүлүгү чагылдырылган. Өспүрүм куракта дене, акыл, адептик, социалдык жактан спецификалык айырмаланган өнүгүү жүрөт. Бардык багыттар боюнча сапаттык жаңы түзүлүүлөр келип чыгат, организмдин, өзүн-өзү таануунун, чоң адамдар менен мамилешүүнүн өнүгүшүнүн натыйжасында чоң адамдык жүрүш-туруштун элементтери пайда болот.

Өспүрүмдөрдүн личностунун өнүгүшүнүн башкы фактору - анын өзүнүн белгилүү бир баалуулуктарды өздөштүрүүдөгү социалдык активдүүлүгү эсептелет. Бирок жаңы нерселердин

калыптануу процесси көптөгөн шарттарга байланыштуу жана ошондуктан бардык сфера боюнча өнүгүү тең салмактуу эмес. Бул өспүрүмдөрдө “балалык” жана “чоң адамдык” касиеттердин бирдей жашаарын көргөзөт. Башкача айтканда өспүрүмдөрдө жарым балалык, жарым чоң адамдык сезим жашайт.

Өспүрүм проблемасы татаал, турмушка түрдүү кыйынчылыктарды жаратуучу курак экендигин көрсөтүү максатында окумуштуу А.П.Краковский төмөндөгү фактыны келтирет. Кенже мектеп жашынан өспүрүм курагына өткөндө, жаш өспүрүм балада 6 эсе өжөрлөнүү, башка бирөөлөрдүн эркине каршы аракеттенүүсү 7 эсеге, жөнү жок эрдик көрсөтүүгө аракеттенүүсү 9 эсеге, өз билгениндей иш жасоого аракеттенүүсү 5 эсеге, өзүн мугалимдерге карама-каршы коюусу 10 эсеге, ыксыз негизделбеген кылык-жоруктары 42 эсеге көбөйгөнү такай байкоодо аныкталган. Бул куракта бирөөлөрдү сындоо, кежирденүү, тез таарынуу, өз эркинчелик, өзүн коомчулукка карама-каршы коюусун үй-бүлөдөгү, мектеп жамаатынын тарбия иштеринин деңгээли аркылуу түшүндүрүүгө болот.

Өспүрүм курагынын башталышы менен балада өзүнүн ички дүйнөсүнө болгон кызыгуу келип чыгат, андан кийин өзүн-өзү таануусунун акырындык менен татаалданышы жана тереңдеши пайда болот. Өзүн таанып билүүдө ага жоро-жолдошторунун жана анын жакын адамдарынын таасири өзгөчө. Себеби булар өспүрүм үчүн күзгү катары кызмат кылуу менен баланын ички дүйнөсүнүн өнүгүшүнө, жүрүм-турумдарынын оң жолго коюлушуна, жаңы мамилелердин пайда болушуна чоң таасирин тийгизет.

Бул куракта анатомиялык-физиологиялык көп өзгөрүүлөр жүрөт жана ал балдардын иш-аракетинин, жүрүм-турумунун, белгилүү бир деңгээлде өзгөртүүгө алып келет. Дал ушул убакта балага аяр мамиле керек. Эгерде ата-эне, мугалимдер тарабынан терс мамиле болсо, бала басынып, чүнчүп, а тургай мектепке баргысы келбей да калышы мүмкүн. Мисалы бүгүнкү күндө өспүрүмдөр арасындагы депрессия 2-5%ти түзөт.

Депрессиянын бирден бир белгилери болуп: кайгыруу, көңүл буруу, көңүл чөгүү, өзүн-өзү алсыз сезүү болуу эсептелет. Өспүрүмдөр арасындагы депрессия толкундануу, жүрүш-турушунун, кылык-жоругунун бузулушу, окуусунун начарланышынан байкалат.

Өспүрүм курагы – бул абдан татаал жана көп изилденген курак болуп эсептелет. Бул мезгилде адептүүлүктүн негизи, социалдык установка, адамдарга, коомго жана өзүнө болгон мамиленин негизи калыптанат.

Өспүрүм курагында бир топ терс көрүнүштөрдүн башка курактагыларга салыштырмалуу өтө көп болгондугун статистикалык маалыматтар көрсөтөт. Эмне себептен өспүрүм курагында «кризистик» абал пайда болот? Буга эмне таасирин тийгизет?-деген суроого жооп берүү максатына окумуштуу психологдор бир топ изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Өспүрүмдөрдүн организминин чукул маанилүү өзгөрүшү көп убакыт бою биологиялык таасир жөнүндөгү ар түрдүү теориялардын келип чыгышына алып келген. Мындай ойлор ХХ кылымдын 30-жылдарына чейин үстөмдүк кылган. Биологиялык универсализмдин негиздөөчүлөрү болуп С.Холл жана З.Фрейд эсептелишкен. Алар бул куракта кризистин болушу жана өспүрүмдөрдүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн комплекси боло бере турган кубулуш жана биологиялык факторго байланыштуу универсалдуу деп эсептешкен. Өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан баштап биогенетикалык универсализмге карама-каршы багыт пайда болуп, өнүккөн өлкөлөрдө конкреттүү изилдөөлөр жүргүзүлүп, аларда өспүрүмдөрдүн личностунун кээ бир жактары анын социалдык таандыгына (принадлежность) байланыштуулугу көрсөтүлгөн. Мындай изилдөөлөрдү көрүнүктүү педагог А.С.Макаренкодон көрсөк болот. Анын тартиби начар, бейбаш, мүнөзү татаал өспүрүмдөрдү тарбиялоо практикасы чоң мааниге ээ. Аз убакыт ичинде аларды ал оң жолго салууга жетишкен. Ошондой эле окумуштуу Т.Кулен өспүрүмдөрдүн өнүгүүсүндөгү биологиялык фактордун негизги орунду ээлешин толук жокко чыгарып, өспүрүмдөрдүн “кризистик” абалдары биологиялык категорияга кирбестен, социалдык-этикалык категорияга кирерин белгилейт. Т.Кулен өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумун биринчи чоң кишилердин таасиринен ажыроо, өз алдынчалыкка ээ болуу аракети, экинчи кесип тандоо, өзүнүн келечектеги өмүр жолу жөнүндө терең ой жүгүртүү, үчүнчү социалдык-этикалык нормага ээ болуу аракеттери жетектейт дейт.

Өспүрүмдөрдүн өнүгүүсүн биогенетикалык универсализм теориясы менен түшүндүрүүгө катуу сокку урган америкалык антропологдор (этнографтар) кирет. Америкалык окумуштуу этнограф М.Мид маданият деңгээли төмөн болгон Тынч океандын Самоа аралындагы жашаган өспүрүмдөрдү изилдеген. М.Мид аралда жашаган үй-бүлөлөрдүн жашоо-шартын, тарбиялоо өзгөчөлүктөрүн, өспүрүмдөрдүн чоң адамдар менен болгон мамилелерин үйрөнүү менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка

келген: аралда жашаган өспүрүм балдар, кыздар өспүрүм курагынан чоң адамдык куракка өтүүсү гармониялык, чыр-чатаксыз (конфликтсиз) экендигин көрсөткөн. Самоа аралындагы өспүрүмдөрдө “кризис” байкалбастан эле, кандайдыр бир терс көрүнүштөр болбостон чоң адамдык куракка жеңил өткөн. Себеби алар дайыма чоң адамдардын көзөмөлүндө болуп, бир алачыкта жашашкан жана дайыма жол көрсөтүп тыгыз карым-катышта болушкан. Өспүрүмдөрдүн бардык иш-аракети чоң адамдардын (ата-энелеринин) көз алдында болгон. Алардын коомчулугу да өспүрүм балдарга көңүл буруп, тыгыз байланышта болгон. Ошондуктан чоң бир конфликтер, терс жүрүм-турум байкалган эмес.

Окумуштуу антрополог Р.Бенедикт балалыктан чоң адамдык куракка өтүүнүн 2 тибин бөлүп көрсөткөн:

1-үзгүлтүксүз;

2-үзгүлтүктүү;

Эгер балага жана чоң адамга коомдо коюлган негизги талап менен норма окшош, бир түрдүү, үзгүлтүксүз болсо, бала чоң адамдык куракка жеңил өтүп, коомчулукту өзүнө бура турган чыр-чатактар аз байкалат. Эгерде тескерисинче болсо, чоң адам менен балага коюлган талаптарда олуттуу дал келбөөчүлүк болсо, башкача айтканда үзгүлтүктүү болсо анда өспүрүмдөрдө чоң адамдардан алыстоо аракети пайда болот.

Совет мезгилиндеги орус окумуштуу психологдору биологиялык теорияга, Т.Кулендин бир жактуу ой жүгүртүүсүнө сын көз менен карап жана этнографтардын ойлорун жактоо менен өспүрүм жашындагы оң, терс касиеттердин көрүнүшү жана өтүү мезгили бала жашаган конкреттүү социалдык шартка, чоң адамдардын тарбиясына, чөйрөгө жараша болот деген жыйынтыкка келишкен.

Кыргыз элинде да өспүрүм, балагат курагындагы балдар, кыздарга чоң көңүл бурулуп, аларга турмуштук тажрыйбаларды үйрөтүшкөн жана жогорку талаптарды коюшкан. Мисалы, кыргыз элинде кыз 13 жашка келгенде “Чач өрүү” салты өткөрүлгөн, жалпы эле айыл ичи кызга турмуштук тажрыйбаларды үйрөтүп, ага сын көз менен карай башташкан. Ушундан улам “Кызга кырк үйдөн тыюу”, “Кыздуу үйдө кыл жатпайт” деген макалдар келип чыккан. “Чач өрүү” салтынын өткөрүлүшү-бул кыздын бойго жеткенинин белгиси катары мүнөздөлүү менен аны келечектеги турмушка, энелик милдетке даярдоо катары көрсөтүлгөн. Ушундан баштап кыздар сайма сайганды, кийим тиккенди, тамак даярдоону ж.б. турмушка керектүү нерселерди үйрөнүшкөн. Ал эми балдар да өспүрүм курагынан баштап эр жигитке тиешелүү ык, машыгууларды, мал багууну ж.б. үйрөнүшүү менен дайыма чоң адамдардын көзөмөлүндө болуп, тигил же бул маселелерди чечүүдө чоң адамдар аларга жардам берип келишкен. Ошондуктан кандайдыр бир коомчулукту өзүнө бура турган чоң терс көрүнүштөр болгон эмес.

Ушул кезде ата-эненин балага болгон мамилеси өтө кыраакы болуп, балага кеңешин берип туруулары зарыл. Ата-энеси баланын чоңоюп калганын байкабастан мурдагыдай эле “муну минтпе”, “тигини тигинтпе” деп көзөмөлдөшөт. Мындай мамиле балага жакпайт, балада агрессивдүүлүк пайда болушу мүмкүн. Бул кезде өспүрүм бала чоң адамдар менен бирдей, тең укуктуу коомдун мүчөсү катары өзүн көргөзүүгө аракеттенет.

Ар бир бала эмоционалдык таасирдүү баарлашууга муктаж. Ошондуктан баланын эмне жөнүндө ойлонуп жатканын сурап, анын оюн, сезимин кубаттап, эркелетип коюу эң жакшы эффект берет.

Чоң адамдар менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы конфликтердин негизги себептери катары төмөндөгүлөрдү көрсөтсөк да болот: баланын өз ата-энесинен эрте ажыроосу же өз энеси менен болгон терс эмоционалдык таасир, эмоционалдык сүйүү моделсиз жашоо кечирүүсү, ата-энесинин балага болгон өтө катуу мамилеси, же кош көңүл, супсак мамиле, баланын ой-пикири менен эсептешпегендиги, талап, контролдун жоктугу ж.б. Ушундай жагдайларга байланыштуу өспүрүмдөрдөгү терс көрүнүштөр, “кризистик” абалдар үй-бүлөдөгү, коомдогу карама-каршылыктардын чагылышы деп айтууга толук негиз бар.

Ошентип, өспүрүм менен чоң адамдардын ортосундагы “кризис” бала жашаган чөйрөгө жана анын мазмунуна жараша болот.

Адабияттар:

1. Мухина В.С. Возрастная психология. –М.,2005
2. Миңбаев К. Курак жана педагогикалык психология.-Ош,1995
3. Немов Р.С. Психология. Част II.-М.,2005